

Considerații privind dispariția limbilor cu trimitere la romanitatea balcanică

Thede KAHL

„Forța unei limbi nu rezidă în faptul că respinge orice
elemente străine, ci în faptul că le devorează”.
(Johann Wolfgang von Goethe)

1. Procesul dispariției limbilor

Idiomurile pot pierde din particularități, expresivitate și vocabular sub puternica influență superstratică a limbii de stat și administrative. Aceasta se întâmplă mai cu seamă în cazul comunităților mici de limbă, în cazul așa numitelor limbi minoritare. Idiomul influențat nu posedă îndeajuns de multă forță integratoare de lungă durată pentru vorbitorii tineri, el nu este în stare să adapteze morfologic diferitele lexeme împrumutate din superstrat. Limbile îngrijite și promovate prin standardizare, scriere, administrație, școli și mass-media au șanse mai mari de supraviețuire decât cele minoritare în care limba scrisă și cea administrativă sunt slab dezvoltate. Întocmai cum o limbă poate fi îngrijită cu ajutorul a nenumărate instituții și măsuri, la fel este posibilă și accelerarea procesului de dispariție prin interdicție, oprimare sau neglijență. Dispariția limbilor și a dialectelor apare în unele cazuri ca fenomen natural, independent de orice fel de restricții de ordin politic. Procese precum transformarea și globalizarea pot influența concepte schimbătoare cum sunt identitatea și cultura, acționând astfel și asupra limbilor. Ele regresează deseori, ajungând să fie folosite doar în cercul familiei, căci sunt dependente de vârsta informatorului, de poziția localității din care provine, de compunerea etnică și de gradul de educație al localnicilor.

O mare parte a limbilor și a dialectelor vorbite azi va dispărea pe parcursul acestui secol. Termenul de *moarte* a limbii (*language death*) este înțeles de către majoritatea autorilor ca proces care începe a se derula cu mult timp înainte de momentul dispariției în sine (Thomason 2001: 223-225). De aceea ni se pare mai potrivit să vorbim despre *dispariția* limbilor. Pornind de la teoria lui Sasse (1992: 19) despre dispariția limbilor, bazată pe cercetarea rămășițelor de albaneză în Grecia și pe a galezei vorbite în East Sutherland, putem descrie dispariția limbilor minoritare după cum urmează:

1. *Prima etapă* se deduce din factorii externi, care conduc la distribuția inegală a diferitelor limbi. Astfel se ajunge la presiuni asupra populației minoritare și la atitudini negative față de limba acesteia, ceea ce favorizează dispoziția sau chiar hotărârea de a renunța la propria limbă, în favoarea limbii vorbite de către populația majoritară.

2. *A doua etapă* stă sub imperiul evenimentelor istorice, care impun restricții asupra diferitelor limbi vorbite într-o anumită societate, ajungându-se astfel la distincții tot mai diferențiate, privind momentul și persoana cu care poate fi vorbită o anumită limbă. Stigmatizarea limbii minoritare îi determină pe vorbitorii acesteia să-și îmbunătățească cunoștințele de limbă a majorității. Astfel limba majorității cunoaște o tot mai largă răspândire în rândul minorităților. Pentru că părinții nu mai pot transmite copiilor limba maternă, aceasta ajunge să nu mai fie folosită decât de generația mai în vârstă. Limba majorității începe să domine chiar și în sferile în care înainte fusese folosită exclusiv limba minorității. Momentele în care cea din urmă poate fi vorbită devin tot mai rare, până când ea nu va mai fi folosită în situații cotidiene. Doar un număr redus de persoane vor mai păstra niște cunoștințe de limbă, rezumându-se de obicei la fraze din câteva domenii și funcționând acum ca limbă secretă ori pentru a denumi practici religioase.

3. *A treia etapă* rezidă în pierderea vocabularului și în incapacitatea de a forma cuvinte noi în acele domenii, în care limba majorității s-a impus deja. Chiar dacă limba minorității este încă folosită în mod regulat în anumite domenii, ea nu va putea supraviețui fără tot mai multe împrumuturi. Procesul de împrumut al cuvintelor (*borrowing*), al structurilor sintactice și morfologice, se intensifică odată cu creșterea numărului de vorbitori bilingvi din cadrul grupului minoritar. Deoarece limba nu mai este transmisă copiilor, pierderea rapidă a aptitudinilor în limba respectivă este iminentă și în cazul *semi-speaker*-ilor. Dacă limba minoritară are o dimensiune socială și religioasă, se vor păstra cuvinte și fraze. Pe de altă parte vom asista la formarea unei varietăți a limbii majoritare, cu influențe din limba minoritară, procesul datorându-se tocmai dispariției celei din urmă.

Experimentele repetate ale lui Labov (1976: 237) demonstrează că, ajungându-se la o tot mai mare simplificare a semnificațiilor cuvintelor, ritmul de dispariție a unei limbi devine tot mai accelerat. Împrumuturile lexicale nu afectează de regulă doar o singură limbă, putând fi urmărite în mai multe limbi (Sanfeld 1930, ²1968). Exemplele de împrumuturi reciproce în terminologia profesională (vezi, spre exemplu, Kahl 2007) arată că influențele nu merg niciodată într-o singură direcție.

Există câțiva factori care determină intensitatea procesului de dispariție a limbilor și rapiditatea cu care acestea mor:

a. *Stilul de viață și modul de așezare*

Dintr-o perspectivă diacronică atât constituirea statelor naționale, cu impunerea omogenității lingvistice pe care o implică, cât și fondarea unui sistem educațional în limba națională, urbanizarea tot mai pregnantă și industrializarea, exodul de la sat la oraș și inovațiile în domeniul economic, dar mai ales în mass-media, conduc la modificarea rapidă a limbii și la dispariția ei. Impunerea limbilor literare are loc cu un grad mai mare sau mai mic de eficiență și rapiditate de la o țară și de la o ideologie la alta. Căsniciile mixte, mutarea în altă regiune și destrămarea societăților tradiționale accelerează și ele acest proces. În schimb, păstrarea modului vechi de viață (cultivarea pământului, creșterea animalelor) contribuie la conservarea limbii.

În așezările periferice, în ciuda globalizării, a dominației mass-mediei, se păstrează limbi vorbite de grupări etnice mici, părând a fi aproape neatinse de cultura modernă, scrisă. Vocabularul rămâne constant, mai ales în ceea ce privește terminologia, iar vocabularul inovativ este unul redus, în comparație cu schimbările tehnice survenite în anumite domenii ale vieții cotidiene. Parțial, cunoștințele de limbă ale indivizilor diferă în funcție de gradul în care aceștia sunt încă angajați într-o profesie tradițională.

În cazul grupurilor mobile (de ex. nomazi), se observă că tradițiile și limbile se păstrează mai bine decât în cazul populației sedentare, atâta timp cât mișcarea are loc în grup închis. Membrii grupului sunt dispuși însă, în momentul sedentarizării, să-și părăsească cultura și să se alăture alteia cu mai mare prestigiu (vezi „Prestigiul limbii”). Mai ales culturile urbane, preluate în parte și de către populația rurală, pot acționa asupra limbii.

b. Intensitatea situației de contact

În regiunile cu o populație mixtă pe un teritoriu comun, avem de a face după definiția lui Sala (1997: 33) cu situații de contact *directe*, care au, prin existența unor relații economico-politice și prin intensitatea întâlnirii cotidiene, un efect mai puternic asupra vorbitorilor, decât cele *indirecte*. Relațiile de dependență pe plan socio-profesional duc, uneori, la situații de contact, care creează o bază pentru elemente comune în cultura populară, reflectate, la rândul lor, în noțiuni asemănătoare. Anumiți termeni ajung astfel să fie înțeleși în mai multe limbi, făcând posibilă, independent de barierele lingvistice, o anumită comunicare, cel puțin în câteva domenii importante economic. Cu cât contactul lingvistic este mai intens (mai „direct”), cu atât mai multe împrumuturi reciproce se vor înregistra. Multiplele calcuri condiționate de interferență consolidează polisemia lexicală. În cadrul acestui proces observăm tendința de a aduna sensurile unui lexem într-un singur cuvânt.

Putem privi coexistența trăsăturilor inovative și conservative ale unei limbi și din perspectiva dezvoltării demografice a diferitelor etnii, ca tactică de ordin lingvistic pentru a întări sau a demonta granițele etnice. Conservatorismul lingvistic parțial poate funcționa ca marcator etnic, în sensul menținerii tradiționaliste a coerenței grupului. Fenomenul apare mai ales în cazul etniilor ce se confruntă continuu cu asimilarea, fiind nevoite să facă unele concesii în spațiul multietnic în care trăiesc, și să vină în întâmpinarea vorbitorilor altor limbi, chiar și doar pentru o scurtă întrevvedere de afaceri, spre exemplu.

Existența paralelă a mai multor limbi de același rang duce la apropieri reciproce, la bilingvism și *Sprachbund*, în timp ce existența unei limbi de cultură dominante, standardizate amenință formele lingvistice nestandardizate, putând duce la asimilare.

Trebuie însă observat că, două sau mai multe limbi diferă semnificativ, dacă sunt folosite în sisteme sociale diferite. Alta este situația dacă funcționează regulat în cadrul aceleiași sistem social (Gumperz 1982: 66, 99).

c. Religia

Unul dintre răspunsurile la întrebarea privind uzul limbilor minoritare și regionale este legat de apartenența religioasă și de intensitatea cu care este trăită religiozitatea. Ne identificăm de regulă mai ușor cu cei de aceeași confesiune. Hamp (1978: 155-162) constată că șansele de supraviețuire ale unei limbi minoritare cresc odată cu gradul de diferențiere religioasă a grupului minoritar față de majoritate. Apartenența la o anumită confesiune poate juca, prin urmare, un rol hotărâtor din punct de vedere diacronic și socio-lingvistic în procesul de dispariție al limbilor. În țările în care religia constituie un element integrativ important, cei de aceeași confesiune, care vorbesc însă o limbă diferită, au, mai degrabă, tendința de a renunța la limba maternă, lucru care nu se întâmplă în țările în care comunități lingvistice diferite sunt și de confesiuni diferite.

d. Prestigiul limbii

Vorbitorii unei limbi aflate pe cale de dispariție vor evita formele „evaluate socio-lingvistic negativ” (Hamp 1989: 197-201) în limba dominantă, înlocuindu-le prin variante mai prestigioase. În multe cazuri se observă gradul redus de respect față de munca rurală comparativ cu respectul acordat modului urban de viață. Moștenirea culturală nu mai este privită cu mândrie, ci mai degrabă cu rușine, iar vorbitorii încep să prefere „limbile moderne”. Vorbitorii își pot judeca propria limbă după mai multe criterii, câteva dintre acestea fiind vechimea, corectitudinea și puritatea acesteia. Limbile vechi, sau doar considerate a fi vechi, sunt apreciate în mod deosebit de către vorbitori, la fel ca și cele despre care se presupune că nu ar fi primit influențe străine.

Conotația negativă pe care a primit-o, cel puțin la sfârșitul secolului al XIX-lea, orice formă lingvistică mixtă sau hibridizare (Kremnitz 1994: 21), nu și-a pierdut încă efectul, mai ales asupra limbilor minoritare. Unele persoane consideră până și bilingvismul nu ca potențial avantaj, ci ca dezavantaj.

Atitudinea negativă a tinerei generații față de limba strămoșilor este în mare măsură responsabilă pentru moartea idiomurilor. Dressler și Wodak-Leodolter (1977: 33-44) remarcă modul în care stereotipurile negative și prejudecățile duc la complexe de inferioritate în rândul populației minoritare, având ca rezultat dorința membrilor acesteia de a-și abandona identitatea. În timp ce sexul, etnia și aspectul fizic nu pot fi schimbate, renunțarea la limbă sau limitarea folosirii ei oferă soluția cea mai comodă în rezolvarea acestei probleme.

e. Funcția de cod a limbilor minoritare

De ce limbile minoritare au putut supraviețui până în prezent, fiind folosite încă în multe situații de comunicare, în pofida prestigiului lor de cele mai multe ori redus? Cel puțin pentru trecut, explicația rezidă în funcția lor de cod și în importanța ca limbă de comunicare în familie. Folosirea tot mai redusă a limbilor minoritare nu constituie o opreliște în continuarea uzitării lor în istorisirea poveștilor, smalltalk-ul, salutul neoficial, cântecul și proverbul, în situații specifice.

Limbile minoritare pot avea următoarele funcții comunicative:

– *cod de solidaritate (Solidaritätscode)* între membrii unei comunități, în opoziție cu limba de stat, așa-numitul cod al puterii (*power code*);

– *mijloc de delimitare* față de persoanele monolingve. Cea mai importantă în acest caz fiind funcția așa-zisă criptolală (*kryptolalische Funktion*) a limbii locale, ca mijloc de apărare împotriva bârfei, disprețului sau complotului, cum arată Kazazis (1976: 50), analizând exemplul limbii albaneze (arvanita) în Corint. Această funcție își pierde importanța pentru generația tânără sau se păstrează redusă în scurte forme de salut.

– *mijloc emblematic* și simbol al apartenenței la o grupare etnică. În situațiile de contact cu străinii, diferența de limbă poate fi ascunsă ușor, putând fi însă la fel de bine și accentuată în anumite momente.

– *limbaj profesional sau limbă secretă*. Croitorii, zidarii, cerșetorii, hoții sau membrii diferitelor bresle foloseau între ei un cod necunoscut persoanelor de alte meserii. Împrumuturile intenționate de cuvinte din alte limbi se practicau în situații politice nesigure pentru ca cei inițiați să nu poată fi înțeleși de ceilalți.

f. *Dependența economică*

Apartenența la forme statale diferite, la alianțe internaționale, la alianțe economice și blocuri politico-ideologice poate influența comunitățile de limbă. Limbile și dialectele care nu joacă un rol economic important în astfel de uniuni, reușesc doar foarte greu să-și depășească statutul de idiom local sau familial. Limba pe care trebuie s-o folosim pentru a ne câștiga pâinea va fi cea de care ne vom îngriji, chiar și doar pe motiv că ne asigură existența materială. În funcție de statutul și starea limbilor minoritare, „limba pâinii” va fi în stare să dea la o parte alte limbi. În procesul mai mult sau mai puțin conștient al renunțării la o limbă, observăm o logică a costurilor și beneficiilor, care presupune convingerea vorbitorului că limba sa poate funcționa efectiv în comunicare și că îi aduce anumite beneficii. Moartea limbii poate fi explicată din acest punct de vedere ca luptă concurențială între două structuri pentru dominanță și pentru îndeplinirea anumitor funcții.

2. Unde se află romanitatea balcanică în acest proces?

Încă din secolul al XVII-lea romanitatea sud-est europeană a pierdut mai multe limbi și dialecte: prin asimilarea morlacilor sau maurovlahilor de grupuri ale slavilor de sud, a dispărut limba morlacă ce avusese relații strânse cu (daco)româna și istroromâna, fiind vorbită până la începutul secolului al XVIII-lea în zonele de coastă ale Bosniei, Croației și Muntenegrului. La dalmata vorbită în Dalmația istorică, cu variantele sale raguza (vorbită în orașul Ragusa = Dubrovnic) și la vegliota (folosită pe insula Veglia = Krk), s-a renunțat în cursul secolului al XIX-lea (Bartoli 2000, Muljacić 2000). Aceasta se situează între limbile italomane și străromâna, aparținând doar în sens limitat romanității balcanice. Celelalte variante care au ca origine străromâna apar sub denumirea de „vlahă” în documentele istorice, ceea ce nu se întâmplă în cazul dalmatei.

Dintre cele patru variante încă existente ale romanității balcanice sau sud-est europene – (daco)româna, aromâna, meglenoromâna și istroromâna – doar (daco)româna a reușit să se impună ca limbă națională. Majoritatea aromânilor nu-și

folosesc limba în scris, deși aromâna exista în formă scrisă deja din secolul al XVIII-lea. Situația meglenoromânei și istroromânei este și mai grea din cauza numărului mic de vorbitori. UNESCO a declarat, în anul 1999, (daco)româna ca limbă *nepericlitată*, aromâna ca limbă *periclitată*, iar istro – și meglenoromâna ca limbi *puternic periclitate*.

(Daco)Româna este limba de stat a României. Peste 22 de milioane de oameni o vorbesc doar în „țara mamă”. În cadrul evoluției ei ca limbă modernă, ea a trecut printr-o fază intensivă de uniformizare, care a avut ca scop, printre altele, eliminarea influențelor nelatine, activarea fondului latin și „îmbogățirea” limbii prin împrumuturi masive din italiană și franceză. În niciuna dintre celelalte variante nu găsim un proces asemănător. Încercările de a crea o limbă română standard, care să cuprindă și variantele de la sudul Dunării, mai ales aromâna, au eșuat. Româna e azi limbă de stat, e stabilă și standardizată, putându-se impune în toate domeniile importante cum sunt literatura, mass-media, educația, în domeniul tehnic și în cel științific, existența ei nefiind astfel periclitată între granițele României. Doar în anumite zone rurale ale Transilvaniei, în care majoritatea absolută a populației o constituie maghiarii, locuitorii se pot descurca în situații cotidiene fără a face uz de limba oficială.

Deși limba română, resp. Vlahă, avea deja în Evul Mediu o deosebită putere de asimilare, există încă în România minorități, care nu stăpânesc întotdeauna foarte bine limba de stat. Societatea românească privește azi pluralitatea etnică și lingvistică mai degrabă ca pe o problemă, ca pe un potențial motiv de discordie și nu ca pe o bogăție culturală. Deși sunt oficial recunoscute 20 de minorități, ideea unui stat național omogen nu a fost abandonată. Conform constituției din 1991, minoritățile se bucură de o mulțime de drepturi, de câte un reprezentant în parlament și de posibilitatea de a urma școala în limba maternă. Nu doar România are o mare populație minoritară, ci și statele vecine înregistrează un procent ridicat de etnici români:

În **Republica Moldova** trăiesc cei mai mulți vorbitori de română din afara granițelor țării. Moldovenii nu sunt considerați români din punct de vedere etno-politic. Lingvistic, însă, îi putem considera vorbitori de limbă română, care se aseamănă în Moldova cu româna standard, deși poartă oficial numele de „limbă moldovenească”. Moldovenii formează majoritatea absolută în republică. Statutul și starea românei în Republica Moldova se îmbină strâns cu discuția despre statutul oficial al limbii moldovenești. Faptul că limba de stat se numește altfel, nu schimbă cu nimic situația, căci limba națională este fixată, standardizată și în afara oricărui pericol de a se pierde. Îngrijorător este doar faptul că influența limbii standard din România va duce cândva la înlocuirea unor forme locale ale „limbii” moldovenești.

Cetățenii de limbă română din **Serbia** pot alege la recensământuri între denumirea de „român” (sârbă *rumuni*) sau „vlah” (sârbă *viasi*). Din cauza emigrării și asimilării, numărul românilor scade aici rapid: în 2002, 30.419 de persoane s-au declarat ca fiind de naționalitate română, 29.512 considerând româna limbă maternă. Așezările românești se întind până în centrul și sudul Banatului sârbesc, independent de granițele statale fixate în 1919, care au împărțit Banatul istoric. În Valea Timocului din estul Serbiei populația se declară „vlahă” (denumire istorică în cadrul romanității balcanice), iar gradul de identificare cu poporul român este scăzut.

Vlahii sunt mai degrabă dispuși să se declare sârbi, motiv pentru care numărul lor oficial a scăzut de la 198.000 în 1953 la 54.700 în 2002. Cei ce se declară *rumuni* și cei ce se consideră *vlasii* au atitudini diferite față de cultura română. Locuitorii Banatului sârbesc consideră ajutorul din partea statului român ca fiind binevenit, în timp ce încercările unor organizații de a păstra identitatea și cultura românească în rândul populației *vlasii* au rămas fără ecou, stârnind uneori chiar împotrivire. Pentru că încercările de promovare organizate de către statul român nu dau rezultate unde nu sunt dorite, ar trebui să se treacă la căutarea unor soluții (pe plan lingvistic de pildă) pentru a eradica complexul de inferioritate al populației *vlasii*, îmbunătățind imaginea dialectului lor, considerat a fi incult și țărănesc.

Cei 151.000 de români din **Ucraina** (AOS 2007, 2.9 – G9) trăiesc cu precădere în regiunea Cernăuți (ucr. Černivici). În trei județe din sudul țării, ei formează chiar majoritatea, împreună cu populația moldovenească. Deși numărul vorbitorilor se află în scădere, limba nu este în primejdie, căci populația este numeroasă și beneficiază de sprijin instituțional.

14.781 de cetățeni din **Ungaria**, reprezentând 0,1 % din populația totală, s-au declarat la ultimul recensământ, români. Marea majoritate trăiesc în sud-estul țării. Din cauza acestui număr foarte scăzut de vorbitori, limba, care nu pare a fi încă periclitată, va avea mare nevoie de protecție în perioada următoare.

Azi există doar în jur de 1000 de vorbitori de **istroromână**, motiv pentru care nu ar trebui să deranjeze pe nimeni lupta lor pentru conservarea propriului idiom. Elementele croate folosite atât de pregnant fac aproape imposibilă comunicarea doar în istroromână. Motivul dispariției acestui idiom nu este doar numărul tot mai scăzut de vorbitori, ci în primul rând exodul populației din satele de baștină, care adăpostiseră cândva comunități numeroase. Cele mai importante localități, Jeiane (cr. Žejane) și Șușnievița (cr. Šušnjevica), sunt azi niște sate fără importanță demografică și economică, fiind locuite doar în anumite perioade ale anului. Chiar cu ocazia anumitor evenimente folclorice specific istroromâne (spre exemplu, carnavalul), care exprimă identitatea acestei minorități, sunt mici șansele să auzi vorbindu-se istroromână. Încercarea de salvare a limbii este probabil prea tardivă, iar cei interesați ar trebui să se grăbească să completeze studiile deja existente (Kovačec 1971, Filipi 2002).

În cazul **meglenoromânei** avem un număr simțitor mai mare de vorbitori (detalii în Atanasov 1990), dar pentru că aceștia trăiesc atât de dispersați pe teritoriul Greciei, al Macedoniei, al Turciei și al României, lipsește factorul unității. Comunitățile lingvistice atât de îndepărtate nu sunt uneori nici măcar conștiente de existența celorlalte, astfel încât orice resuscitare a identității lor și orice încercare de sprijinire a limbii ar fi cu totul lipsite de importanță politică. Datorită asemănării atât de pregnante cu (daco)româna, vorbitorilor de meglenoromână din interiorul României le este aproape imposibil să folosească în paralel consecvent ambele variante. Populația din singurul sat meglenoromân de pe teritoriul Macedoniei (Uma) a migrat în Gevgelija, păstrându-și bine dialectul. Cei mai mulți meglenoromâni trăiesc în nordul Greciei, în regiunea Meglen (gr. Almōpia), care a suferit și ea pierderi datorită migrației populației. *Language shift*-ul de la meglenoromâna maternă la greacă, macedoneană sau (daco)română nu poate fi oprit, vorbitorii ne mai simțind nicio motivație de a-și conserva idiomul, reacție

condiționată de gradul scăzut de valoare atribuită propriei etnii. Deși se pare că meglenoromâna va dispărea în curând de pe teritoriul Turciei, e uimitor faptul că ea este încă vorbită acolo (Kahl 2002: 31-55). Fără a da glas unui pesimism excesiv, trebuie spus că menținerea în viață a meglenoromânei este în momentul de față, oricât de mari ar fi eforturile depuse, greu de imaginat.

România și țările vecine au elaborat programe pentru îngrijirea și salvarea limbilor minorităților (daco)române. Doar cazul populației *vlasî* din estul Serbiei impune anumite probleme. Situația se schimbă, evident, în momentul în care o limbă minoritară sau un dialect aflat pe cale de dispariție e foarte „îndepărat” (fie prin diferențe lingvistice obiective sau subiective, fie prin asimilare) de limba (daco-)română, astfel încât vorbitorii nu s-ar înțelege reciproc deloc sau ar întâmpina mari greutăți în comunicare, și unde populația minoritară nu dorește sprijinul României. Aceasta este situația aromânilor, asupra cărora ne vom opri în continuare. Deși ne vom limita la exemplul aromânei, se poate observa că multe constatări pot fi aplicate și în cazul altor comunități.

3. Cazul aromânei: Controverse și încercări de soluționare

Cei aproape o jumătate de milion de potențiali vorbitori de aromână constituie grupul cel mai numeros de exponenți ai romanității sud dunărene. Numărul mare al activităților de îngrijire a limbii lasă impresia că cel puțin în anumite locuri aromâna va reuși să se conserve. Principala problemă în acest caz, numită foarte potrivit de Peyfuss (1974) „chestiunea aromână”, este una de ordin politic, căci reprezentanții acestei minorități sunt considerați de populațiile majoritare cu care conviețuiesc, ca aparținând acestora. Aromânii au jucat un rol important în istoria, politica și economia țărilor sud-est europene pe al căror teritoriu au trăit atât de dispersați, astfel că se ivește o dilemă: pot fi considerați „marii bărbați” precum George Sina, Pitu Guli și Andrei Șaguna ca aparținând unei minorități în Grecia, Republica Macedonia respectiv România? Indignarea este în toate aceste țări la fel de mare.

Aromâna are doar în Republica Macedonia statutul de limbă minoritară sprijinită de stat, motiv pentru care aici au loc majoritatea activităților culturale (emisiuni la radio și televiziune, învățământ în limba maternă, festivaluri). În Grecia și Albania, unde aromâna este folosită în mod uzual de un număr mare de vorbitori, nu există instituții de învățământ cu predare în această limbă (singura excepție fiind localitatea albaneză Divjakë unde se țin cursuri facultative de aromână). Deasemenea aromâna nu este folosită în biserică. Puținii aromâni de pe teritoriul Serbiei, Bulgariei și României sunt comunități mici de imigranți, în România existând însă, începând cu anii '90, emisiuni la radio în aromână și posibilitatea frecventării unor cursuri facultative de aromână la București și Constanța.

Factorii amintiți mai sus apar astfel în cazul aromânei:

a. *Stilul de viață și modul de așezare*

Renunțarea la sisteme economice vechi cum e nomadismul, grăbește mult procesul asimilării lingvistice. Comunitățile de păstori, odinioară închise din punct de vedere social, se transformă, cel puțin parțial, în comunități urbane moderne cu

un număr ridicat de căsătorii mixte. Faptul că aromânii locuiesc în comunități foarte dispersate favorizează de asemenea asimilarea. Întinderea pe spații vaste ale Europei de sud-est a impus o existență „insulară”, ducând la pierderea contactului între comunități și la necesitatea unor relații strânse cu mai numeroasele popoare vecine. Aici se adaugă faptul că cele mai puternice dialecte, *rrămănești* (fărșerotește) și *armănești* (aromâna din Pind) sunt și ele vorbite în comunități extrem de dispersate. Vom regăsi dialecte aproape identice în localități aflate la sute de kilometri distanță, în vreme ce avem multe exemple de sate vecine care vorbesc dialecte diferite.

Atât asimilarea mai târzie de către români, cât și procesul mai timpuriu de asimilare în cadrul populației grecești urbanizate, se explică prin sedentarizarea populației asimilate, care implică accesul direct la educație și participarea la administrație.

b. Intensitatea situației de contact

Atât activitatea *par excellence* a aromânilor de păstori nomazi, cât și cea de comercianți și transportatori de mărfuri implică un grad maxim de mobilitate. Mulți comercianți își petreceau cea mai mare parte a timpului în afara granițelor spațiului lor lingvistic. Relațiile economice cu piața grecească, de care aromânii depindeau în mare parte, s-au intensificat cu timpul. În familia cu trei generații se ajunge la un *situational code switching*, în vreme ce măsura în care se recurge la un *conversational code switching* (Gumperz 1982) variază în funcție de identitatea etnică și convingerea politică a vorbitorului. Pentru a media contactul cu alte popoare, sunt folosite respectivele limbi de stat, aromâna ne jucând azi nici un rol în comunicarea interetnică, motiv pentru care o regăsim aproape doar în familie.

c. Religia

Pornind de la ideea că șansele de supraviețuire ale unei limbi minoritare cresc, dacă vorbitorii sunt de altă religie decât cea a majorității, în cazul aromânilor din Albania nu ne-ar mira să observăm cum conștiința diferenței religioase față de populația majoritar musulmană, ar avea efecte pozitive pe termen lung asupra limbii, conservând-o. În Grecia, în schimb, unde ortodoxia reprezintă un element integrator important, unitatea religioasă favorizează asimilarea. Același fenomen îl observăm în celelalte țări majoritar ortodoxe.

d. Prestigiul limbii

Vorbitorii de aromână, mai ales cei de pe teritoriul Greciei, își disprețuiesc deseori limba, considerând-o o mixtură de mai multe limbi. Această „bastardizare” este invocată ca argument pentru lipsa de valoare a limbii și pentru absurditatea deprinderii ei. Se presupune că stăpânirea limbii materne ar fi un impediment în calea învățării limbii grecești, albanezei etc., iar pentru că în trecut vorbitorii de aromână avuseseră probleme cu exprimarea în limba de stat (un fenomen demult depășit), s-a format obiceiul de a renunța din principiu la limba maternă. Tendința puternică de a abandona aromâna este determinată, în Grecia, de prestigiul scăzut de care aceasta se bucură. Ea va dispărea aici dacă nu va câștiga în popularitate în

viitorul apropiat sau dacă nu se va găsi un mod acceptat și de vorbitori de a o sprijini. În Albania, aromâna se bucură de mai mult prestigiu, având astfel, în pofida dispersării vorbitorilor, șanse de supraviețuire, dacă se vor lua măsuri pentru a o păstra. Aromânii sunt priviți cu simpatie în România, deoarece se consideră că au păstrat prin limba pe care o vorbesc, deși aflați la mare distanță, moștenirea culturală românească. De aceea nu le este înțeles demersul de a impune recunoașterea aromânei ca limbă de sine stătătoare. Prestigiul lor public în România este încă influențat de rolul pe care l-au jucat aromânii legionari în lupta anticomunistă. Cel mai puternic clișeu despre aromâni este însă, în imaginarul tuturor etniilor sud-est europene, cel legat de meseria de păstor. De aici provine asocierea limbii aromânilor cu ideea de argou ciobănesc, un stereotip ce influențează negativ imaginea de sine a acestei minorități.

e. *Funcția de cod a limbilor minoritare*

Persoanele bilingve pot folosi divergența ca tactică de divizare în grupuri și pentru a-și semnaliza apartenența la unul dintre ele (Sachdev & Giles 2004: 358), motiv pentru care limba poate funcționa ca marcă etnică. Aromâna, fiind lipsită de importanță economică și ne mai jucând deseori nici măcar un rol în mediul familial, a pierdut din valoarea de cod, stăpânirea ei nefiind necesară pentru vorbitori. Funcțiile de cod (descrise mai sus) nu mai pot acționa astăzi ca promotori în cazul aromânei. Dacă viitorul va aduce o îmbunătățire a prestigiului limbii și mai multă încredere de sine în rândul vorbitorilor, vom înregistra și efecte pozitive privitoare la funcția de cod a acesteia.

f. *Dependența economică*

Cauza principală a pierderii din importanță a aromânei este lipsa atractivității ei din punct de vedere economic. Stăpânirea aromânei nu pare să aducă nici un avantaj în meseriile moderne, de viitor. Astfel regăsim următoarea situație: în majoritatea localităților cu populație aromână persoanele de peste 60 de ani sunt de regulă vorbitori activi bilingvi (limba maternă și cea de stat), cei între 40 și 60 de ani sunt vorbitori pasivi sau potențiali ai limbii materne, în timp ce generației tinere îi lipsesc în totalitate cunoștințele de limbă minoritară. Deseori întâlnim familii în care vârstnicii stăpânesc mai puțin limba standard, în timp ce tinerii nu o cunosc deloc pe cea minoritară. Pentru că nu se mai învață din copilărie, nu mai poate fi considerată limbă maternă în adevăratul sens al cuvântului. S-a renunțat la forma inițială de bilingvism, prima limbă jucând acum doar rolul de limbă secundară de familie. Cazurile de bilingvism timpuriu sunt foarte rare. Aromâna nu mai e azi niciunde în stare să asimileze alte grupuri de vorbitori, deși se pare că ea a avut până în secolul al XVIII-lea o importantă forță asimilatoare în așezările bogate de munte. Densitatea interferențelor scade o dată cu gradul de educație. Stadiul asimilării totale de către respectivele limbi de stat cu putere economică, implicând excluderea diatopică, la fel ca și diferențierea diastratică și diafazică (Haarmann 1979: 284-285), se apropie.

Trei mari controverse (statutul minorității, problematica limbii și cea a ortografiei) domină discuția despre aromâni și limba lor.

3.1 Controversa 1: *Sunt aromânii o minoritate sau aparțin respectivei națiuni pe a cărui teritoriu trăiesc? În cel de al doilea caz: care dintre aceste țări poate fi atunci considerată „țara mamă” a aromânilor?*

România a încercat începând din anii '60 ai secolului al XIX-lea să construiască și să susțină un sistem de învățământ românesc în localitățile aromâne din zona sudică a Balcanilor. Pe la 1900 funcționau în jur de 100 de școli românești în Macedonia și Epirus. Încercările nu s-au bucurat de mare succes în rândul populației, deoarece scopul României nu era cel de a ajuta impunerea aromânei ca limbă scrisă, ci doar de a româniza vorbitorii de aromână. Conflictul ideatic a sporit chiar grecizarea aromânilor, majoritatea trimițându-și copiii mai degrabă la școlile grecești. Popularitatea scăzută de care se bucură (daco)româna printre aromânii stabiliți în Grecia și teama încă existentă față de „propaganda românească” va îngreuna orice inițiativă de conservare a limbii venită din partea României. Nici încercările instituțiilor vest-europene nu sunt însă bine venite, după cum demonstrează scrisorile Uniunii Panelene a Asociațiilor Culturale Aromâne adresate politicianilor și cercetătorilor europeni (vezi <http://vlahos.xan.duth.gr/>). Având în vedere aceste reacții, se poate considera că o despărțire a aromânei de română i-ar garanta acesteia mai multe șanse de supraviețuire.

La întrebarea legată de existența unei „țări mamă” a aromânilor, trebuie spus foarte clar că deși păstrarea limbii ține în primul rând de etnicii aromâni, stă în atribuțiile *fiecărui* stat să apere, în măsura posibilităților, moștenirea culturală existentă pe teritoriul său. Statele ce adăpostesc o minoritate aromână nu au nici un motiv să se teamă de poziții iredentiste din partea acestora, nu doar din cauza numărului mic de etnici, ci, în primul rând, datorită loialității demonstrate de aceștia de-a lungul timpului și a legăturii puternice cu patria, astfel încât ar trebui chiar încurajați să-și păstreze limba. Ar fi de dorit ca politicienii celor două țări (România și Grecia) care încearcă cel mai insistent să-i „însușească” pe aromâni, să adopte o poziție mai relaxată față de problema identității la aromâni. La această problemă ar trebui să reflecteze întâi de toate politicienii de etnie aromână, care au pledat chiar mai activ pentru asimilare decât reprezentanții populațiilor majoritare.

3.2 Controversa 2: *Este aromâna o limbă sau un dialect?*

Mulți autori înțeleg aromâna ca pe dialect al românei (mai ales cercetători din România ca Papahagi 1974, Caragiu Marioțeanu 1975, Carageani 2002, Turculeț 2002, Saramandu 1984, 2003). Datorită dezvoltării paralele, de sine stătătoare, și datorită diferențelor de structură, numărul celor care văd în ea o limbă separată (printre alții Černajak 1990, Bara 2007) crește însă.

Critica cercetătorilor și politicienilor români a continuat să se intensifice în ultimul deceniu pe măsură ce aromânii au început să-și considere tot mai des limba ca fiind una de sine stătătoare, trecându-se cu vederea că, de fapt, e vorba doar de simple definiții, folosite în scopuri politice. Este ușor să găsești multiple exemple de limbi standardizate care se apropie mai mult decât aromâna de română (spre ex. macedoneana și bulgara), la fel de simplu este însă să dai exemple de dialecte ale aceleiași limbi care diferă mai mult decât cele două (de ex. greaca cipriotă și greaca

de la Marea Neagră). Aromânei îi va fi mai ușor să se impună pe termen lung ca limbă standardizată a unei minorități recunoscute.

Ar trebui luate niște decizii legate de existența diferitelor dialecte și subdialecte, cât și legat de diferitele stadii ale asimilării. Pe de o parte se simte necesitatea cercetării și documentării dialectelor rare, pe de alta, nu trebuie nici exagerată importanța acestor forme, deoarece doar sprijinirea unei limbi unitare, scrise, ajută la păstrarea ei.

3.3 Controversa 3: *Ce ortografie ar trebui folosită în aromână?*

Deși există ca limbă scrisă încă din secolul al XVIII-lea, aromâna s-a păstrat mai ales ca limbă de familie, nedezvoltându-și forma literară scrisă, motiv pentru care nu a cunoscut nicio standardizare instituționalizată, ca în cazul limbilor de stat. Primele încercări de a transforma aromâna într-o limbă scrisă, datând din secolul al XVIII-lea, sunt marcate de o dispută ideologică: pe de o parte se aflau autori precum Daniil Moscopoleanu și Teodor Cavalioti care scriau în aromână, folosind alfabetul grecesc, doar pentru a propaga greaca, pe de alta, scriitori ca Mihail Boiagi sau Gheorghe Roja, care, fiind conștienți de rădăcinile romanice ale limbii, o scriu cu caractere latine și încearcă românizarea ei. Din cauza existenței mai multor orientări, nu s-a ajuns până azi la un consens în legătură cu ortografia limbii. Multitudinea publicațiilor aromâne (vezi Kahl 2005: 9–118) oferă însă motive credibile că procesul de dezvoltare de la limba populară vorbită, la cea standardizată, a început demult. Ortografia rămâne însă controversată. În Grecia s-a răspândit ideea că aromâna nu poate exista în formă scrisă, iar cel care folosește în acest scop alfabetul latin este denunțat de îndată ca românofil. Orice abatere de la alfabetul standard românesc, în schimb, se lovește în România de neînțelegere, ba chiar de indignare.

În ceea ce privește problema ortografiei „corecte”, trebuie spus că alfabetul latin este probabil cel mai potrivit pentru redarea în scris a unei limbi romanice. Simpatizanților alfabetului românesc li se poate răspunde că renunțarea la diacriticele specifice românei are totuși o tradiție lungă, această formă fiind folosită deja la 1813 de Boiagi. Folosirea unor combinații alternative de litere se practică și în alte limbi, fără a fi politizată. În germană, de pildă, obiceiul nu ridică nici un fel de probleme, cuvinte ca „Maßeinheit”, „Märchen”, „Mörder” și „München”, putând fi redată alternativ, din motive tehnice, ca „Masseinheit”, „Maerchen”, „Moerder” și „Muenchen”. O toleranță asemănătoare în ceea ce privește folosirea paralelă a lui *ş* și *sh*, *ț* și *ts*, *n'* și *nj*, *l'* și *lj*, nu s-a făcut încă simțită printre aromânii din sud-estul Europei. Toți cei care încearcă să dea acestei limbi o formă scrisă, folosind fie ortografia românească, fie pe cea a lui Boiagi, pe cea albaneză sau chiar alfabetul grecesc sau chirilic, au de regulă un scop comun: păstrarea aromânei ca limbă scrisă, iar acolo unde există un interes real pentru menținerea unui idiom, problemele de definire nu trebuie să împiedice. Evident că scopul este să se ajungă la o limbă scrisă unitară. Cel care declară război însă, persoanelor sau grupărilor care folosesc sisteme diferite, uită țelul comun. Cea mai simplă rezolvare a problemei ar fi impunerea formei standard, hotărâte la conferința de la Bitolia (Cunia 1999).

Cel mai mult ar trebui însă muncit la îmbunătățirea prestigiului limbii – la imaginea sa publică și la încrederea de sine a vorbitorilor. Documentele scrise, mai

ales valoroasele texte în aromână, concepute în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, ar trebui făcute cunoscute publicului larg. Accesul tuturor la aceste documente va influența pe termen lung clișeele despre limba aromână ca „idiom sărăcăcios” și „de nescris”. Ca urmare a opțiunii pentru o formă scrisă unitară, ar putea fi redactate manuale, apoi ar trebui oferită posibilitatea de a urma facultativ școala în aromână și ar putea fi organizate evenimente culturale (concursuri de lectură, serate literare, întâlniri la care se citesc povești etc.). Pentru a fi bine primite în comunitate, inițiativele trebuie să plece de la localnici și nu să fie impuse din afară.

3.4. Alte propuneri de soluționare

În toate încercările de păstrare a unei limbi minoritare, e recomandabil un demers sincer și modest: încercările desperate de a reconstitui și demonstra o tradiție scrisă cât mai lungă a limbii și o istorie cât mai nobilă clachează deseori, ajungându-se la rezultate ciudate sau chiar periculoase. Se produce literatură în dialectul sau limba respectivă, fără a se ține seama de conținut sau de calitatea exprimării, doar pentru a putea spune că *Biblia*, *Odiseea*, Shakespeare sau Goethe au fost traduși. Oamenii tind să uite atunci că le lipsesc poate cărți mai potrivite pentru păstrarea și popularizarea limbii, cum ar fi abecedarul, o gramatică scrisă pe înțelesul tuturor, o geografie, o istorie. Starea proastă în care se află limba îndeamnă la pași mult prea mari și prea repeziți. Cum să poată citi aromânii din Grecia (câci acolo trăiesc majoritatea) *Biblia* în aromână, când avem, spre exemplu, o încercare de traducere ca cea a lui Cuvata (Ucam 2004), în care toate grecismele limbii bisericești intrate pe cale naturală în limbă sunt ocolite forțat? Realizăm rapid, răsfoind dicționarele lui Daniil Moscopoleanu (1802), Kavalliōtīs (1770) sau Nikolaidīs (1909), că la fel cum în (daco)română a fost împrumutată terminologia religioasă din slava veche, aromânii au preluat în asemenea cazuri termeni din greacă. Publicațiile în care se susține pretinsa proveniență pelasgică sau veche macedoneană a aromânilor întâmpină în primul rând reacții agresive din partea altor etnii, reacții care duc, la rândul lor, la slăbirea încrederii în sine a acestei minorități.

Tendința de a absorbi elemente străine, percepută de vorbitorii aromâni ca insuficiență verbală, nu constituie o slăbiciune din punct de vedere al formării cuvintelor, ea putând fi folosită pentru a consolida și îmbogăți limba, cum susținea, spre exemplu Goethe, citat la începutul articolului. Acest fapt este ușor de demonstrat deja în momentele de început ale actului comunicării când, depinzând de regiunea din care provin, aromânii vor folosi cuvinte diferite pentru a transmite un mesaj simplu ca „înțeleg” sau „nu înțeleg”. Diferențele se explică prin obiceiul de a împrumuta, deseori, când vine vorba de un termen abstract, cuvinte din limbile vecine. Avem, în acest caz, la dispoziție următorii termeni moșteniți din latină: *prindu* (< lat. *apprendere* ‘a afla’), *acațu* (< lat. **accaptiare* ‘a apuca’, ‘a prinde’, ‘a înțelege’), (*a*)*nțilegu* (< lat. *intelligere* ‘a înțelege’), cuvânt pe care îl auzim în Mețovo sau *l’au* (< lat. *levare* ‘a lua’, ‘a cuprinde’) și *l’au di hābari* (< lat. *levare* + trk. *haber* wörtl. ‘a prelua o veste’). Foarte des auzim termenul *duhescu* care are legătură cu albanezul *ndjek* (‘a urma’), după părerea lui Papahagi (1974: 505) cu *dukem* și cu termenii dialectali grecești *δοκάω*, *αδουκώ* și *δουκειούμι* (‘a aminti’, ‘a înțelege’). Tot de origine albaneză este și neologismul *cuptescu* (< alb. *kuptoj* ‘a

înțelege’), folosit de către aromânii din Albania. Regăsim verbul de factură grecească *achichāsescu* (< gr. *απεικάζω* ‘a înțelege’) în vocabularul aromânilor din zona Gramostea, în timp ce termenul *angāldāsescu* (< turcă dialectal *angıldamak*, ‘a chema bivolul’), din câte știm necuprins încă lexicografic, este folosit de către așa-numiții vărghăreni, aromâni ajunși în România prin Bulgaria. Am subliniat deja că această capacitate de „a devora” termeni străini nu trebuie interpretată ca slăbiciune. Problema este mai degrabă că aceste variante nu sunt cunoscute majorității vorbitorilor, deoarece nu sunt nici popularizate, nici învățate în școală.

Aromâna nu a fost studiată îndeajuns până astăzi din cauza poziției periferice a zonelor în care e folosită dar și datorită situației politice și economice nefavorabile desfășurării cercetărilor. În Grecia, țara cu numărul cel mai mare de aromâni, s-au întreprins extrem de puține studii, căci lipsește romanistica, în vreme ce aromâna în forma ei scrisă cunoaște doar reacții de respingere. Populația țărilor respective abia dacă e conștientă de existența aromânei. Faptul că se știe în general atât de puțin despre aromâni determină situația actuală în care cercetătorii amatori dau tonul în domenii ca istoria și cultura acestui popor. Se impune, deci, atât o participare mai solidă din punct de vedere științific la cercetările în aceste domenii, cât și răspândirea unor cunoștințe de bază despre minoritatea aromână la publicul larg.

Bineînțeles că și relațiile între etnicii aromâni din diferitele țări s-ar putea îmbunătăți. Nu trebuie ignorate, în momentul întâlnirii unor vorbitori din state diferite, problemele legate de proveniența și de convingerea politică, fiind aproape imposibil să găsești persoane care se definesc doar prin identitatea lor etnică minoritară. Identificarea cu diferite popoare cauzează, pe plan internațional, probleme în relațiile intra-minoritare. Doar în momentul în care acea identitate suplimentară, care depinde de apartenența statală, va fi și ea acceptată și respectată, se va putea ajunge la o colaborare reușită.

La fel de clar este că unii factori care determină dispariția limbii nu pot fi influențați sau că influențarea lor este uneori complet lipsită de sens. Nu vom putea face nimic, spre exemplu, pentru a schimba modul de așezare a unei minorități, distribuția ei într-un spațiu, structurile sociale din interiorul ei, pentru a influența procesul globalizării, relațiile economice internaționale sau rolul tot mai important al englezei. Toți acești factori contribuie la dispariția unei limbi, fără ca cineva să poată opri acest proces natural. Să nu uităm deci că vorbitorii limbilor oficiale, statele respective și sistemele lor de învățământ nu sunt singurii vinovați în asemenea situații. Vorbitorii unei limbi minoritare vor invoca întâi de toate discriminarea, uitând că asimilarea și dispariția limbilor sunt fenomene naturale care pot apărea și în absența oricărei forme de represalii. Nenumărate limbi dispar doar pentru că vorbitorii, aflați la periferie, nu au reușit să construiască un sistem care ar fi putut asigura supraviețuirea dialectului lor, pentru că acesta și-a pierdut complet importanța economică sau pur și simplu pentru că o altă limbă se bucură de mai mult prestigiu. În pofida statutului ei ca a patra limbă de stat în Elveția, existența retoromanei, de pildă, este și ea periclitată. Agresiunea față de populația majoritară nefiind o alternativă viabilă. Nici temerile acestora nu pot fi în schimb trecute cu vederea, căci multe limbi încă majoritare se pot transforma în decurs de doar câțiva ani în limbi minoritare. În timp ce dezbatem situația aromânei în Balcani și cea a

retoromanei în Elveția, uităm că fenomene ca globalizarea, asimilarea și adaptarea la engleză pot duce în câteva generații la periclitarea unei limbi oficiale încă azi. Nimeni nu va mai lupta atunci pentru salvarea limbilor mici, lipsite oricum de orice șansă, ci vor trebui făcute demersuri pentru păstrarea românei, albanezei etc.

Bibliografie

- Alatis 1978: James E. Alatis (ed.), *International dimensions of bilingual education*, Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics.
- AOS = *Atlas of Eastern and Southeastern Europe 2007. Ethnic Consciousness in Southeast Europe in 2000*, Map 2.9–G9, Vienna.
- Asenova 2002: Petja Asenova, *Balkansko jezikoznanie. Osnovni problemi na balkanskija ezikov sąjuz*, Sofija.
- Atanasov 1990: Petar Atanasov, *Le mégléno-roumain de nos jours. Une approche linguistique*, „Balkan-Archiv. Neue Folge, Beiheft”, 7, Hamburg.
- Bara et alii 2005: Maria Bara, Thede Kahl, Andrej N. Sobolev, *Južnoarumynskij govor sela Turja (Pind). Sintaksis, leksika, etnolingvistika, teksty*, „Materialien zum Balkansprachatlas”, 4, München.
- Bara 2007: Mariana Bara, *Limba aromână*, Cartea Universitară, București.
- Bartoli 2000: Matteo G. Bartoli, *Il Dalmatico. Resti di un'antica lingua romanza parlata da Veglia a Ragusa e sua collocazione nella Romània appennino-balcanica*, Roma. [Original: *Das Dalmatische. Altromanische Sprachreste von Veglia bis Ragusa und ihre Stellung in der Apennino-balkanischen Romania*, Schriften der Balkankommission, Wien, 1906].
- Bhatia, Ritchie 2004: Tej K. Bhatia, William C. Ritchie (ed.), *The Handbook of bilingualism*, Oxford.
- Boiagi 1988: Mihail G. Boiagi, *Gramatică aromână ică macedonovlahă*. Γραμματική ρωμανική, ήτοι μακεδονοβλαχική, Freiburg (Nachdruck der Auflage von 1915). [Original: Bojadschi, M., *Romanische oder Macedonowlachische Sprachlehre*, Wien, 1813].
- Brenzinger 1992: M. Brenzinger (ed.), *Language death: Factual and theoretical explorations with special reference to East Africa*, Berlin.
- Carageani 2002: Gheorghe Carageani, *Studi lingvistici sull'aromeno*, Clusium, Cluj-Napoca.
- Caragiu Marioțeanu 1975: Matilda Caragiu Marioțeanu, *Compendiu de dialectologie română*, București, Editura științifică și enciclopedică.
- Caragiu Marioțeanu et alii 1977: Matilda Caragiu Marioțeanu, Ștefan Giosu, Liliana Ionescu Ruxândoiu, Romulus Tudoran, *Dialectologie română*, București, Editura didactică și pedagogică.
- Cavalioti, vezi Kavalliōtīs.
- Černjak 1990: Aleksandr B. Černjak, *Arumynskij jazyk*, in (Desnickaja 1990: 192–220).
- Cunia 1999: Tiberius Cunia, *On the Standardization of the Aromunian System of Writing*, The Bituli-Macedonia Symposium of August 1997, Vortrag auf dem 5. Internationalen Kongress für aromunische Sprache und Kultur, 25.–26. Juni.
- Dahmen 1995: Wolfgang Dahmen, *Die süddanubischen Varianten des Rumänischen im Kontakt mit den Nachbarsprachen*, in (Viereck 1990: 163–171).
- Dahmen et alii 2006: Wolfgang Dahmen/ Günter Holtus/ Johannes Kramer/ Michael Metzeltin/ Wolfgang Schweickard/ Otto Winkelmann (Hrsg.), *Lexikalischer Sprachkontakt in Südosteuropa*, Romanistisches Kolloquium XII, „Tübinger Beiträge zur Linguistik 447”, Tübingen, Narr.
- Desnickaja 1990: Agnija V. Desnickaja, *Osnovyj balkanskogo jazykoznanija: Jazyki balkanskogo regiona*, vol. 1, Leningrad/ Sankt-Peterburg.

- Dorian 1989: Nancy C. Dorian, *Investigating Obsolescence. Studies in Language Contraction and Death*, „Studies in the Social and Cultural Foundations of Language”, 7, Cambridge, CUP.
- Dressler, Wodak-Leodolter 1977: Wolfgang U. Dressler, Ruth Wodak-Leodolter (eds.), *Language death*, „International Journal of Sociology of Language”, 12, Paris, New York, The Hague.
- Filipi 2002: Goran Filipi, *Istrorumänisch*, in (Okuka 2002: 91–96).
- Gumperz 1982: John Gumperz, *Discourse Strategies*, Cambridge, CUP.
- Haarmann 1979: Harald Haarman, *Elemente einer Soziologie der kleinen Sprachen Europas*, Bd. 2, Hamburg.
- Haarmann 1999: Harald Haarman, *Zur Theorie des Sprachkontaktes*, in (Hinrichs 1999: 117–142).
- Haarmann 2004: Harald Haarman, *Lexikon der untergegangenen Sprachen*, München.
- Hamp 1978: Eric P. Hamp, *Problems of multilingualism in small linguistic communities*, in *Alatis 1978*: 155–162.
- Hamp 1989: Eric P. Hamp, *On signs of health and death*, in Dorian 1989: 197–210.
- Hinrichs 1999: Uwe Hinrichs (ed.), *Handbuch der Südosteuropa-Linguistik*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.
- Kahl 2002: Thede Kahl, *Zur Islamisierung der meglenitischen Vlachen (Meglenoromänen): Das Dorf Nânti (Nótia) und die „Nântinets“ in der heutigen Türkei*, „Zeitschrift für Balkanologie”, 38/1–2, Wiesbaden, p. 31–55.
- Kahl 2005: Thede Kahl, *Aromunen und meglenitische Vlachen: Wachsendes Interesse in Südosteuropa. Kommentierte Bibliographie 1900-2004*, in „Balkan-Archiv. Neue Folge”, 28/29 (2003/2004), Veitshöchheim, p. 9–118.
- Kahl 2007: Thede Kahl, *Hirten in Kontakt. Sprach- und Kulturwandel ehemaliger Wanderhirten (Albanisch, Aromunisch, Griechisch)*, Berlin, Wien, Münster.
- Kavalliōtis 1770: Theodōros A. Kavalliōtis, *Protopeiria para tu sofologiotatu, Kai Aidesmiotatu Didaskalu, Ierokyrikos, Kai Protopapa Kyriu Theodoru Anastasiu Kavalliotu tu Moschopolitu*, Enetia.
- Kazazis 1976: Kostas Kazazis, *Greek and Arvanitika in Corinthia*, in „Balkanistika: Occasional Papers in Southeast European Studies” 3, p. 42–51.
- Kovačec 1971: August Kovačec, *Descrierea istroromânei actuale*, București, Editura Academiei Române.
- Kramer 1992: Johannes Kramer, *La romanità balcanica*, Actes du XVIII e Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes 1, Tübingen, p. 58–75.
- Kremnitz 1994: Georg Kremnitz, *Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit. Institutionelle, gesellschaftliche und individuelle Aspekte. Ein einführender Überblick*, Wien.
- Labov 1976: William Labov, *Sprache im sozialen Kontext. Beschreibung und Erklärung struktureller und sozialer Bedeutung von Sprachvariation*, Bd. 1, „Monographien Linguistik und Kommunikationswissenschaft”, 33, Kronberg.
- Lüdtke 1980: Helmut Lüdtke, *Sprachwandel als universales Phänomen*, in Helmut Lüdtke (ed.), *Kommunikationstheoretische Grundlagen des Sprachwandels*, Berlin, New York.
- Moscopoleanu 1802: Daniil o ek Moschopoleos [Daniil Moscopoleanu], *Eisagogiki Didaskalia Periechusa Lexikon Tetraglosson ton tessaron koinon Dialekton itoi tis aplis romaikis, tis en Moisia Vlachikis, tis Vulgarikis, kai tis Alvanitikis*, Venetia.
- Muljacić 2000: Žarko Muljacić, *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*, „Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte”, 10, Köln.
- Nikolaidīs 1909: Kōnstantinos Nikolaidīs, *Etymologikon lexikon tis kutsovlachikis glossis*, Αθήνα.
- Okuka 2002: Miloš Okuka (ed.), *Wieser Enzyklopädie des Europäischen Ostens*, 10, Klagenfurt.
- Papahagi 1963, 1974: Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân. General și etimologic*, București, Editura Academiei Române.
- Peyfuss 1974: Max D. Peyfuss, *Die aromunische Frage*, Wien.
- Sachdev, Giles 2004: Itesh Sachdev, Howard Giles, *Bilingual speech accommodation*, in (Bhatia, Ritchie 2004: 353–388).

- Sala 1997: Marius Sala, *Limbi în contact*, București.
- Sandfeld 1930, ²1964: Kristian Sandfeld, *Linguistique Balkanique. Problèmes et résultats*, Paris.
- Saramandu 2003: Nicolae Saramandu, *Studii aromâne și meglenoromâne*, Constanța, Editura Ex Ponto.
- Saramandu 1984: Nicolae Saramandu, *Aromâna*, in *Tratat de dialectologie românească*, Craiova, Scrisul românesc, p. 423–476.
- Sasse 1991: Hans-Jürgen Sasse, *Arvanitika. Die albanischen Sprachreste in Griechenland*, Wiesbaden.
- Sasse 1992: Hans-Jürgen Sasse, *Theory of language death*, in (Brenzinger 1992: 7–30).
- Thomason 2001: Sarah G. Thomason, *Language Contact: An Introduction*, Washington.
- Turculeț 2002: Adrian Turculeț, *Dialectologie română*, Iași, Editura Universității „Al.I. Cuza”.
- UCAM = Uniea ti cultura-a Armanjlor dit Machidunii (ed.) 2004, *Biblia. Übertragung ins Aromunische*: Dina Cuvata, Skopje.
- UNESCO 1999: *Red Book on Endangered Languages* http://www.helsinki.fi/~tasalmin/europe_index.html
- Viereck 1990: Wolfgang Viereck (ed.), *Verhandlungen des Internationalen Dialektologenkongresses in Bamberg*, Stuttgart.
- Weigand 1894, 1895: Gustav Weigand, *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, 1. Land und Leute (1895), 2. Volksliteratur der Aromunen (1894), Leipzig.
- Windisch 1988: Rudolf Windisch, *Zum Sprachwandel. Von den Junggrammatikern zu Labov*, „Studia Romanica et linguistica”, 21, Frankfurt am Main.

Überlegungen zum Prozess des Sprachsterbens, unter besonderer Berücksichtigung der Balkanromania

Ein Großteil der heute noch gesprochenen Sprachen und Dialekte wird im Laufe des laufenden Jahrhunderts aussterben. Auch wenn sich in einzelnen peripheren Räumen Europas Minderheitensprachen halten können, ist letztendlich keine Sprechergemeinschaft vor dem Einfluss verschiedener Faktoren, die Sprachschwund und Sprachensterben beschleunigen können, sicher. Der Beitrag analysiert verschiedene solcher Faktoren (Kap. 1) und geht auf die Situation der südosteuropäischen Romanität (Kap. 2) ein. Bereits im Laufe des 17., 18. und 19. Jahrhunderts ist die südosteuropäische Romanität um mehrere Sprachen wie das Morlakische und das Dalmatische ärmer geworden. Während das Rumänische als Staatssprache innerhalb Rumäniens heute nicht gefährdet ist, bedarf es als Minderheitensprache in den Nachbarländern (Moldau, Ukraine, Ungarn, Serbien, Bulgarien) intensiven Schutzes. Sprachschwund lässt sich vor allem dort beobachten, wo die Sprechergemeinschaften kein Interesse an der Pflege ihrer Sprache haben oder ihnen aus wirtschaftlichen Gründen keine spracherhaltenden Maßnahmen möglich sind. Der Sonderfall des Aromunischen (Kap. 3) zeigt, dass der Ideenstreit um seinen Status für seine Bewahrung ausgesprochen kontraproduktiv ist. Unter den diskutierten Lösungsansätzen (Kap. 3.1. – 3.4.) scheint am wichtigsten zu sein, das öffentliche Ansehen der Minderheitensprache sowie das Selbstbewusstsein der Sprecher zu heben, die gefährdete Sprache oder Mundart in schriftlicher Form zu lehren, politische und kulturelle Zielsetzungen voneinander zu trennen und Energien nicht mit unlösbaren Streitpunkten zu vergeuden.

(text publicat în limba germană în volumul *Români majoritari/Români minoritari: interferențe și coabitări lingvistice, literare și etnologice*, îngr. Luminița Botoșineanu, Elena Dănilă, Cecilia Holban, Ofelia Ichim, Iași, Editura Alfa, 2007, ISBN 973-6953-49-9, p. 155-173).

*Academia Austriacă de Științe, Viena
Austria*

